

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՐԱՇԱԼԻՔՆԵՐԸ

Երրորդ՝ լրամշակված և բարեփոխված հրատարակություն

Օտարները մեր երկիրն անվանել են «թանգարան բաց երկնքի տակ»: Սույն հանրագիտարանը մի յուրօրինակ ուղեցույց է այդ թանգարանի չորս «սրահներում»՝ «Հնագույն շրջան», «Միջնադար և քրիստոնեություն», «Բնություն և կենցաղ», «Նորագույն շրջան»: Այստեղ ամփոփված ավելի քան 80 «հրաշալիքները» թանկ և սիրելի են հայ ընթերցողին: Գուցե դա է պատճառը, որ հրատարակչությունը, որպես գրքի վերնագիր, ընտրել է «հրաշալիքներ» փոքր-ինչ հավակնոտ բառը: Բայց մենք հպարտանում ենք դրանցով՝ այդ «հրաշալիքներով», որոնցից շատերը իրենց արժանի տեղն են գրավել համաշխարհային մշակույթի զանգարանում: Հանրագիտարանում տեղ են գտել մաս հայ ժողովրդի պատմության անբաժանելի մասը կազմող այնպիսի արժեքներ, որոնք ներկայումս գտնվում են պատմական Հայաստանի տարածքում (Աղթամարի Սուրբ Խաչ տաճարը, Շամիրամի առուն, Անիի Մայր տաճարը և այլն):

Ա Ր Ե Պ Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Չ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ

- 9 Ժայռապատկերներ
- 10 Վիշապ
- 11 Ջորաքարեր
- 12 Մեծամոր
- 13 Պղինձ
- 14 Լոռի բերդ
- 16 Արեգակնային ժամացույցներ
- 17 Քարաշամբի գավաթը
- 18 Սայլեր և մարտականքեր
- 19 Ծիսական արձանախումբ
- 20 Կարմիր բլուր
- 22 Երեբունի-Երևունե-Երևան
- 24 Եղջերագավաթ
- 25 Քարակերտ անոթներ
- 25 Շամիրամի առուն
- 26 Արմավիրի մահիկաձև կրճազարդը
- 26 Աստղիկի արձանը
- 27 Անահիտի արձանները
- 28 Մեղալիոններ
- 28 Հայկական թագը և զինանշանը
- 29 Ապակի
- 29 Արջակերպ կավե անոթներ
- 30 Գառնի

ՄԻՋՆԱԴԱՐ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆ

- 35 Այբուբեն
- 36 Սուրբ Էջմիածին
- 38 Հռիփսիմեի տաճարը
- 39 Օձունի հուշակոթողը
- 40 Զվարթնոց
- 41 Գրիգոր Լուսավորչի աջը
- 42 V-VII դդ. ճարտարապետական հուշարձանները
- 44 Աղթամարի Սուրբ Խաչ տաճարը
- 45 Մեռոն
- 46 Անի
- 48 Անիի Մայր տաճարը
- 49 Մասանց պահարան
- 50 Տաթևի վանքը
- 52 Նորավանք
- 54 Գանձասար
- 55 Ջրվշտիկի խնկանոցը
- 56 Գեղարդ
- 58 Սանահինի վանական համալիր
- 60 Հաղպատ
- 61 Գրիգոր Լուսավորչի խաչվառը
- 62 Խաչքար
- 64 Դվինի ոսկե ապարանջանը
- 64 Հաղարծինի կաթսան
- 64 Ոսկե մանյակներ
- 65 Ալմաստե գահը
- 65 Վիլգորտի արծաթե գավաթը

ԲՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԵՆՑԱԿ

- 69 Հայաստանի բնությունը
- 70 Մասիս-Արարատ
- 72 Արագած
- 74 Աժդահակ
- 75 Ջուր
- 76 Արաքս
- 77 Սևանա լիճ
- 79 Իշխան ձուկ
- 80 Վանա լիճ
- 82 Հանքային ջրեր
- 83 Կուսական ծաղիկ
- 83 Էրեբունի արգելոց
- 84 Հայաստանի ալպիական ծաղիկները
- 85 Քարանձավներ
- 86 Փշատ
- 86 Մոսի
- 87 Ծիրան
- 88 Խաղող
- 89 Թուխ
- 90 Կոնյակ
- 91 Գարեջուր
- 92 Լավաշ
- 93 Մածուն
- 94 Տուֆ
- 95 Վանակատ
- 96 Գլխատուն
- 97 Հմայակ
- 98 Օրորոց
- 99 Դուդուկ
- 100 Բարձր Հայքի հարսանեկան տարազը
- 101 Որդան կարմիր
- 102 Գորգեր
- 104 Դարաբաղյան ձի
- 105 Հայկական մուֆլոն և բեզուրյան այծ

ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ

- 109 Մասունցի Դավթի արձանը
- 110 Երևանի Հանրապետության հրապարակը
- 111 Երևանի օպերայի և բալետի թատրոնը
- 112 Մատենադարան
- 113 Մանրանկարչություն
- 114 Բյուրականի աստղադիտարանը

Պատմական բեմահարթակում Հայաստանը հանդես է գալիս որպես հին արևելյան քաղաքակրթությունների ուղղակի ժառանգորդ, նրանց քաղաքական, հոգևոր, մշակութային ավանդույթների շարունակող: Այդ ժառանգորդությամբ է պայմանավորվում Հայաստանի դիրքը այնպիսի քաղաքակրթական համալիրում, ինչպիսին է Արևելքը:

Մ.թ.ա. 5-րդ դարում հույն պատմիչներ Հերոդոտոսն ու Քսենոփոնը ճանաչում են Հայաստանը որպես ընդարձակ և հարուստ երկիր: Նրանց նկարագրություններում հայերը բարձր զարգացած գյուղատնտեսություն և արհեստներ ունեցող ժողովուրդ են:

Հելլենիզմի ժամանակաշրջանում (մ.թ.ա. 4-1դդ.) Հայաստանը Արևելքի միակ պետությունն էր, որն ինքնուրույնաբար, առանց հունա-մակեդոնական նվաճողների միջամտության, ընդօրինակում էր հունական քաղաքակրթության տարրերը. հայոց արքաները հիմնադրում էին ինքնավար և բազմաէթնիկ քաղաքներ, հայ ավագանին հաղորդվում էր հունական մշակույթին՝ թատրոնին, կերպարվեստին:

Մ.թ.ա. 1-ին դարում, իր իշխանության ներքո միավորելով Մերձավոր Արևելքի հիմնական տարածքները, Տիգրան Մեծը (96-55թթ.) վարում էր արևելյան քաղաքակրթության ժողովուրդներին (հայեր, արամեացիներ, կապադովկիացիներ և այլն) հույների հետ մերձեցնելու քաղաքականություն: Նրանց միջև օտարացումը հաղթահարելու մեջ էր, որ Տիգրանը տեսնում էր տարածաշրջանի քաղաքական միասնության գրավականը՝ ընդդեմ Հռոմի առաջխաղացմանը: Հայաստանի պատմական ճակատագրի առանձնահատկությունն այն էր, որ նա գտնվում էր երկու մրցակցող գերտերությունների միջև: Այդ գերտերությունները միաժամանակ ներկայացնում էին հակադիր քաղաքակրթություններ՝ արևմտյանը և արևելյանը: Արևմուտքի և Արևելքի ոչ միայն ռազմաքաղաքական, այլև մշակութային ու գաղափարաբանական առճակատման պայմաններում հրատապ էր դառնում սեփական ազգամշակութային ինքնության, քաղաքական ամբողջության պահպանման խնդիրը:

Իր կրոնագաղափարաբանական և մշակութային կոնսոլիդացման հիմքը Հայաստանը գտավ քրիստոնեության մեջ: Յուդատ 3-րդը (298-330թթ.) քրիստոնեությունը հռչակեց Հայաստանի պետական կրոն: Դրանով իսկ Հայկական պետությունը հաստատեց իր գաղափարաբանական և քաղաքական անկախությունը Հռոմեական հեթանոս կայսրությունից: Իսկ 405թ. Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից հայկական այբուբենի գյուտը հիմք դրեց հայկական քրիստոնեական մշակույթի ծաղկմանն արդեն 5-րդ դարում, հենարան հանդիսացավ ազգային ինքնագիտակցության հետագա ամրապնդման համար:

Հին արևելյան քաղաքակրթական ժառանգորդ երկրի՝ Հայաստանի ինտեգրվելը քրիստոնեական աշխարհին նպաստեց նրա մշակութային ինքնատիպության կայացմանը:

Հայ միջնադարյան եկեղեցական ճարտարապետությունը, շարականները (հոգևոր երգերը), մանրանկարչությունը, խաչքարերը (ժողովրդական արվեստի կոթողներ) ստեղծում են Հայաստանի անգուգական նկարագիրը: Միջնադարի հայ պրպտուն միտքը ուղղված էր դեպի քրիստոնեական ոգեղենի հիմնահարցերը, անտիկ փիլիսոփայության ժառանգությունը, շրջակա աշխարհը:

10-րդ դարում, Բագրատունիների և Արծրունիների օրոք, իր գագաթնակետին է հասնում հայկական միջնադարյան քաղաքակրթությունը, որի սոցիալտնտեսական հիմքն էին կազմում հարուստ քաղաքները՝ Անին, Կարսը, Արծնը և այլն: Այդ քաղաքներում հաստնանում էր արդեն աշխարհիկ նախավերածննդական աշխարհայեցողությունը: Գտնվելով հունա-բյուզանդական և իսլամական (արաբա-իրանական) աշխարհների միջև՝ Հայաստանը այդ ժամանակաշրջանում ակտիվորեն փոխազդում էր նրանց հետ:

Հայկական միջնադարյան քաղաքակրթությանը անդառնալի հարված հասցրեցին XI-XIVդդ. Կենտրոնական Ասիայից քոչվոր ցեղերի՝ թուրք-սելջուկների, մոնղոլների և այլոց ներխուժումները: Նրանց նվաճումներն ուղեկցվում էին քաղաքների կործանմամբ, խաղաղ քաղաքային և գյուղացիական բնակչության կոտորածներով, մշակութային կոթողների ոչնչացմամբ:

Հետագա դարերում, չնայած քաղաքական անկախության կորստին, հայերը կարողացան պահպանել և զարգացնել իրենց հոգևոր ժառանգությունն ու մշակույթը, որոնց ինքնատիպության հիմքում է Արևելքի և Արևմուտքի քաղաքակրթությունների տարրերի համաձուլումը:

■ Եղջերուների արձանախումբ, բրոնզ, մ.թ.ա. XIV-XIII դդ.
■ Բրոնզե շերեփ Ք. ա. XIV-XIII դդ.

Լորի Բերդը Հայկական լեռնաշխարհի պատմահնագիտական նշանավոր հուշարձաններից է: Գտնվում է Ստեփանավան քաղաքի մոտ: Դամբարանադաշտն ու բնակատեղին ընդգրկում են շուրջ 500 հեկտար տարածք: Լորի Բերդը գոյատևել է ավելի քան մեկ ու կես հազարամյակ, սկսած մ.թ.ա. III հազ. վերջին երկու դարերից, մինչև մ.թ.ա. I հազ. կեսերը: Այստեղ հաջորդել են մշակութային չորս շրջափուլեր, սկսած միջին բրոնզից մինչև զարգացած երկաթ կամ Վանի թագավորության ժամանակաշրջանը ներառյալ: Դամբարաններն աչքի են ընկնում ճարտարապետական հորինվածքով, գույքի հարստությամբ և առատությամբ: Լորի Բերդը հանդիսացել է խոշոր տնտեսական, մշակութային և քաղաքական կենտրոն, ունեցել է առևտրափոխանակային կապեր առաջավորասիական, էգեյան և այլ երկրների հետ: Լորի Բերդը մ.թ.ա. XVII-XVI դարերում արդեն քաղաքային տիպի բնակավայր էր: Այստեղ 1975թ. հայտնաբերվել է եղջերուների արձանախումբ-արձանադրոշ, որը հավանաբար պատկանել է Լոռվա ցեղային առաջնորդներից մեկին: Քանդակի կենտրոնում վեհոբնե կանգնած է արու եղջերուն, կողքերին՝ ձագերին սնուցող էգերը: Երկու կատվաշներ (հեպարդներ) կամ գայլեր հալածում են արու եղջերվին: Եղջերուների իրանամասերը սնամեջ են, օժտված երկարավուն և եռանկյունաձև բացվածքներով, ներսում ունեն բրոնզե գնդիկ-լեզվակներ: Արձանախումբը կանգնած է հարթ պատվանդանի վրա և ստորին ծնկանման մասի միջոցով ամրացված է խարսխաձև ձողին այնպես, որ կարող է պտտվել իր առանցքի շուրջը: Քանդակը ձողի հետ միասին 33սմ բարձրություն ունի: Արձանադրոշը թեմատիկ և ոճական առանձնահատկություններով լիովին համապատասխանում է Հայաստանի ուշ բրոնզի արվեստին, պատրաստված է տեղական վարպետ-արվեստագետի ձեռքով: Եղջերուն խորհրդանշում է երկնային տարերքը՝ ամպրոպ-կայծակը: Բացի այդ, եղջերուն կրում է բարի ուժերի, մայրության, սերնդի պահպանության գաղափարը: Եղջերուն պաշտվել է վաղ հնդեվրոպացիների կողմից: Խեթերն այն կապել են արևի աստծո հետ: Արձանադրոշն անկասկած պաշտամունքային բնույթ ունի, օգտագործվել է ծիսական երթերի և արարողությունների ժամանակ: Փայտե երկար ձողի ծայրին ամրացած, այն պտտվել է՝ զնգացնելով եղջերու-բոժոժները: Թվագրվում է մ.թ.ա. XVI-XV դարերով: 1977թ. Լորի Բերդի հ21 դամբարանում, որը թվագրվում է մ.թ.ա. XIV-XIII դարերով, հայտնաբերվել է բրոնզե շերեփ: Այն մասն է կիսագնդաձև թասի, որն ունի զինվորի արձանիկով ավարտվող կարճ բռնակ: Չինվորը մերկ է, ատլետիկ կազմվածքով, կրծքին և թիկունքին եռանկյունաձև բացվածքներ կան, ձեռքերը բռունցքված են և արմունկներից առաջ պարզված՝ նիզակ կամ մեկ այլ զենք բռնելու ձևով: Կրում է բարձր կատարով սաղավարտ: Չինվորի նեղ գոտկամասից ցած արտահայտված է նրա արական հատկանիշը, իսկ համեմատաբար լայն ազդրերին փորագրված են խոշոր կեռախաչեր, որոնք կապում են նրան արևի հետ: Ուշագրավ են Լորի Բերդի մ.թ.ա VIII-VI դարերի բարձրաստիճան անձանց դամբարանները, որտեղ հայտնաբերվել են Վանի թագավորության, իրանական, սկյութական, միջերկրածովյան երկրների բացառիկ արժեքավոր առարկաներ: Դամբարանները հարուստ են նաև ոսկերչական իրերով, որոնք աչքի են ընկնում ոչ միայն իրենց գեղարվեստական արժեքով, այլև պատրաստման տեխնիկական բարդ հնարանքներով: Դրանցից են ոսկե քունքազարդերը, որոնք եռանկյունաձև ոսկե թիթեղներ են՝ կախված արծաթե կամ ոսկե լայն օղերից: Այս զարդերն իրենց վրայի պատկեր-

ներով հանդերձ ունեցել են մոգական, պահպանական նշանակություն: Քունքազարդի ձևը՝ զազաթով վերև եռանկյունին, արական սկզբի, ֆալոսի և կրակի խորհրդանշանն է: Հին Հայաստանի ոսկերչության այս եզակի նմուշները առայժմ հայտնի են միայն Լորի Բերդից: 1990թ. Լորի Բերդի «Թագավորական» դամբարանում հայտնաբերվել է արծաթե գավաթ: Դամբարանն աչքի է ընկել մեծ չափերով, քարաշար պատեր ունեցող երեք խցերով, զոհված կենդանիների և դամբարանային գույքի առատությամբ: Գավաթը (բարձրությունը՝ 9,7 սմ) ձվաձև է, կոփված մեկ կտոր արծաթե թիթեղից: Իրանի վրա ունի միաշար, երկշար և եռաշար կիսագնդերի դրվագված գոտիներ: Կենտրոնում գլխավոր պատկերազարդ ծովորն է, որտեղ, ամենայն հավանականությամբ, ներկայացված է որսի տեսարան՝ կատարված դրվագման և փորագրման եղանակով: Ծովորը երեք արմավենիների միջոցով բաժանվում է երեք մասի: Առաջինում պատկերված է ձիով լծված սլացող մարտականք, որի թափքին կանգնած են կառավարը և բարձրաստիճան մի անձնավորություն (թագավոր): Թեման հինարևելյան է. թագավորական սիրված զբաղմունք՝ որս արմավենիների պուրակում: Ենթադրվում է նաև առյուծի գոյությունն արմավենու տակ, որին, նիզակով պետք է մահացու հարված հասցնեք թագավորը: Այս ծիսական որսը պետք է ապահովեր թագավորի հաղթանակն առաջիկա պատերազմում: Հատկանշական է, որ նույն դամբարանում, ծիթի, կովերի և այլ կենդանիների կմախքների հետ հայտնաբերվել են առաջավորասիական առյուծների ծնոտներ: Ելնելով թեմատիկայից, մարդկանց տարազներից, գավաթի ձևից և կիսագնդաձև դրվագումներից, կարելի է ենթադրել, որ արծաթե գավաթը պատրաստվել է ասորա-ուրարտական միջավայրում: Գավաթը դամբարանի հետ թվագրվում է մ.թ.ա. VII-VI դարերով: ■

■ Արծաթյա գավաթ «թագավորական» դամբարանից մ. թ. ա. VII-VI դդ.

■ Ոսկե քունքազարդեր մ.թ.ա. VII-VI դդ.

■ Ոսկյա ականջօղեր մ.թ.ա. VII-VI դդ.

Կարմիր բլուրը գտնվում է Երևանի հարավ-արևմտյան կողմում, Հրազդանի (հին անունը՝ Իլդարունի) ձախ ափին: Շուրջ 3400 տարի առաջ, ժամանակին Կուառլինե կոչվող սարահարթի վրա, հիմնվել է ծաղկուն մի բնակավայր, որտեղ մարդիկ ապրել են քարե, քիչ գետնավոր, մի քանի սենյականոց տներում: Կենտրոնական արահում են գտնվել օջախը, ցորենի պահեստ-հորը, ընտանիքի հովանավոր աստծո արձանը: Բնակավայրն ունեցել է մաս արհեստանոցներ: Թաղումները կատարվել են քարե արկղաձև կառույցներում:

Ք.ա. IX դարում շուրջ 100-ամյա պատերազմ է սկսվում Վանի թագավորության (Ուրարտուի) և Էփունի երկրի միջև: Ք.ա. VIII դարում Վանի արքա Արգիշտին նվաճում է Էփունիի կազմում ընդգրկված Վազա երկիրը և այստեղ հիմնադրում Էրեբունի (Երևան) և Արգիշտիսիմիլի (Արմավիր) քաղաքները, որոնք գտնվում էին այն մայրուղու վրա, որով կարելի էր մինչև Սև ծով հասնել:

Այդ մայրուղու մոտ Վանի Ռուսա II արքան հիմնադրում է մի նոր քաղաք՝ Թեյշեբաինի անվամբ: Այս քաղաքի հովանավոր Թեյշեբան Վանի թագավորության բնության տարերքի աստվածն էր: Քաղաքի կառուցապատմանը զուգահեռ Ռուսան հրամայում է ժայռերի մեջ թունելներով անցնող ոռոգման ջրանցք փորել: Բացի այս, Հրազդանի վրա կամուրջ է կառուցում՝ քաղաքը կապելով Արարատյան դաշտով անցնող ճանապարհների հետ: Թեյշեբաինին կազմված էր միջնաբերդից ու պարսպապատ շահաստանից, 40 հա տարածք ուներ և շուրջ 20.000 բնակիչ:

■ Պատերազմի աստծու՝ Թեյշեբաի արձանը, Ք.ա. VIII-VII դդ.

■ Թեյշեբաինի ամրոցի զինու մառանը, Ք.ա. VII դ.

■ Կարմիր բլուր

Միջնաբերդը պարսպապատ, պայտաձև, ընդարձակ բակով շենք էր՝ կազմված ավելի քան 150 սենյակից: Միջնաբերդի կենտրոնն ու արևելյան հատվածները երկհարկ են եղել: Երկրորդ հարկում տեղադրվել են որմնանկարներով հարդարված ընդունարան-սրահները, տաճարները, զանձարանները, ննջարանները: Առաջինում՝ արհեստանոցներն էին, պահեստները, ամբարներն ու մառանները: Ընդարձակ մառաններում շարված էին առեւ-ըլի մեծության (1000 և շատ ավելի լիտր տարողությամբ) կարասներ:

Շահաստանը կազմված էր հրապարակներից, կենտրոնական թաղամասերից, արվարձաններից: Քաղաքն ուներ լայն (5-9մ) ու երկար պողոտաներ, որոնք հատվում էին ավելի նեղ ու կարճ փողոցներով: Կենտրոնական թաղամասերը կազմված էին 2-3 սենյականոց տներից, երբեմն մաս խանութներից: Յուրաքանչյուր տուն շուրջ 100 քառ. մ տարածք էր գրավում: Տան մեջ առանձնապես կարևորվում էր ներքին, կիսածածկ բակը, ուր գտնվում էր ամառային օջախը, ջրի կարասը, զուգարանը:

Բարձրաստիճան հյուրերի համար նախատեսված հյուրանոցը 2000 քառ. մ տարածք էր գրավում:

Թեյշեբաինին ավերվել ու լքվել է Ք.ա. VI դարում: Հեղինիստական շրջանում վերածվել է դամբանատեղի, սակայն վաղ միջնադարում կրկին վերաբնակեցվել է: Կառուցվել է եկեղեցի, որի շուրջն էլ տարածվել է արդեն Կավակերտ ավանը:

Շահ Աբասի օրոք Կավակերտը կրկին մարդաթափ է եղել, սակայն շուտով նորից վերաբնակեցվել է Այրարատ գաղթած վանեցիների ու մեջցիների կողմից:

Կարմիր բլուրը մեր հանրապետության և աշխարհի ամենահայտնի հուշարձաններից է և մեր բազում հրաշալիքներից մեկը: ■

■ Կավե անոթ՝ երկրաչափական զարդերով, Ք.ա. VIII-VII դդ.

■ Առյուծագլուխ ոսկե ապարանջան Ք.ա. VIII դ.

■ Ոսկե ականջօղեր, Ք.ա. VIII-VIII դդ.

■ Վահանաձև ոսկե իր Արգիշտի Ա արքայի արձանագրությամբ Ք.ա. VIII դ.

■ Արծաթոսկե շքանդի գլխիկ Ք.ա. VIII-VIII դդ.

■ Քարե տոսի՝ առյուծի և ալյ կենդանիների պատկերներով, Ք.ա. VII դար

ԱՐՄԱՎԻՐԻ ՄԱՀԻԿԱԶԵՎ ԿՐԾՔԱԶԱՐԴԸ

Արմավիրում հայտնաբերված բնակչության կյանքին ու կենցաղին, տնտեսությանը, պաշտամունքին ու արվեստին վերաբերող շատ նյութերից առանձնանում է մահիկաձև ոսկե կրծքազարդը (Ք.ա. V-IV-դդ.), որն իր ձևի մեջ արվեստի կատարյալ նմուշ է։ Այդօրինակ մահիկները լավ հայտնի էին Հայկական լեռնաշխարհում, հատկապես ուրարտական շրջանում։ Մահիկի երկու ծայրերն ավարտվում են թռչունների գլխիկներով։ Կրծքազարդի կենտրոնում երեք կենաց ծառի պատկերն է, իսկ ներքևի կիսաշրջանը զարդարված է ջրաշուշանի ծաղիկների շարանով։ Թերթիկավոր միջնորմներից կազմված

բջիջներն ընդելուզված են եղել բազմագույն քարերով։ Կրծքազարդը, ամբողջությամբ արվեստի գողտրիկ ստեղծագործություն լինելուց զատ, խորհրդանշում է նաև հայ հին ոսկերիչների մեծ վարպետությունն ու ճաշակը։ ■

ԱՍՏԴԻԿԻ ԱՐՁԱՆԸ

Հայոց դիցարանում Աստղիկը համարվում էր լուսի, սիրո, գեղեցկության աստվածուհին՝ կապված լինելով նաև ջրի ու պտղաբերության պաշտամունքի հետ։ Աստղիկին էր նվիրված հայոց ամենատարածված ու սիրված տոներից մեկը՝ Վարդավառը։ Նրա պաշտամունքն ուժեղ էր հատկապես Տարոնում։ Աստղիկի գլխավոր տաճարը, Անահիտի, Վահագնի տաճարների հետ, գտնվում էր Աշտիշատում։

Համաձայն Տարոնում պահպանված ավանդական գրույցի, Աստղիկը սովորություն ուներ գիշերները լողալ Եփրատի (Արածանի) կիրճում, իսկ կտրին երիտասարդները, նրա չքնաղ գեղեցկությամբ զմայլվելու համար, լեռների լանջերին հավաքվում և կրակ էին վառում։ Մակայն Աստղիկը նրանց հայացքներից քողարկվելու համար, շուրջն ամեն ինչ ծածկում էր անթափանց մշուշով, որն էլ պատճառ դարձավ, որ երկիրը Մուշ կոչվի։

Ըստ Թովմա Արծրունու՝ Աստղիկին նվիրված տաճար է եղել նաև Արտաշատում, որտեղ հայտնաբերվել է Ափրողիտե-Աստղիկի մարմարե մի հմայիչ արձան (բարձր.՝ 57 սմ), որի գլուխը, աջ բևեռն ու ձախ թևը արմուկից չեն պահպանվել։ Քանդակի մանրամասն մշակումը արվել է հելլենիստական արվեստի լավագույն ավանդույթներին համապատասխան։ Կինը հենված է ձախ ոտքին, իսկ աջ ծունկը թեթևակի ծալված է։ Ձախ ուսից ներքև իջած բարակ շապիկը չի թաքցնում նրա մարմնի գեղեցկությունը։ Խիտոնի մի ծայրը հավաքված է ձախ թևին, որտեղից էլ ուղիղ և խոր ծալքերով իջնում է մինչև ցածր պատվանդանը, իսկ մյուս ծայրը տարբեր ուղղության ու խորության գեղեցիկ մշակված ճոխ ծալքերով ծածկում է աջ ոտքը։ ■

■ Աստղիկի արձանը՝ Ք.ա. II դ. վերջ – I դ. սկիզբ

ԱՆԱՀԻՏԻ ԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Վանի թագավորության (Ուրարտու) անկումից հետո հայերի դիցարանը գլխավորող եռյակը Արամազդը, Անահիտը և Միհրն էին։ Հայաստանում Լուսին-Անահիտը մարմնավորում էր Մեծ մորը, որը բացառիկ տեղ էր գրավում հեթանոսական դիցարանում։ Անահիտի պաշտամունքին նվիրված տաճարները սփռված էին ողջ Հայաստան աշխարհում։ Երկրի բոլոր տաճարներում դրված էին «ճարտար ձեռքերով սարքված» փայտե, քարե, պղնձե, արծաթե, ոսկե արձաններ (Ագաթանգեղոս, Մովսես Խորենացի)։ Պիլնիոս Ավագն ասում է, որ Երիզայի տաճարում կանգնեցված է եղել Անահիտի մարդահասակ, առաջին զանգվածային (ոչ սնամեջ) արձանը, որը Ք.ա. 34թ. կործանեց Հայաստան ներխուժած Մարկոս Անտոնիոսը։ Դրանից հետո ստեղծված նոր արձանը, այս անգամ քրիստոնեության ընդունման ժամանակ, իբրև կուռք ոչնչացվեց Տրդատի ու Գրիգոր Լուսավորչի կողմից։

Հելլենիստական շրջանում (Ք.ա. III-II դդ.), երբ հայկական դիցարանի աստվածները միաժուլվեցին հելլենիստականին, ըստ Մովսես Խորենացու, հայկական տաճարներում կանգնեցվեցին Փոքր Ասիայից, Հունաստանից և Միջագետքից բերված աստվածների արձաններ։ Աստվածների հայկական անունների հետ միասին սկսեցին օգտագործվել նրանց հունական համարժեքները՝ Լուսին-Անահիտ-Արտեմիս, Արեգ-Միհր-Ապոլոն և այլն։ Մովսես Խորենացու տեղեկությունների համաձայն, Անահիտի տաճարներում կանգնեցվել են Արտեմիսի արձանները, որը նույնացվել է նաև Ափրողիտեի, Աթենասի, Նիկայի, Տիխեի հետ։ Քիչ բան է հայտնի, թե ինչպիսին են եղել Անահիտի տեղական և բերովի արձանները։ Մեկը Անահիտի գլխավոր տաճարից՝ Երիզայից ոչ շատ հեռու, Սատաղից (Սատալա) գտնված պղնձե արձանի գլուխն է, որը պահվում է Բրիտանական թանգարանում։ Ուսումնասիրողներից առաջինը՝ Էնգելմանը, կարծում է, որ այդ նշանավոր ստեղծագործությունը պատկերում է Ափրողիտեին, սակայն կարծիքներ կան նաև, որ դա Արտեմիսի գլուխն է։

Գլուխն ունի գրավիչ, համաչափ դիմագծեր, խոշոր աչքեր։ Նուրբ, ալիքաձև մազերը ծածկում են ծոծրակն ու պարանոցը, իսկ գեղեցիկ խուպուկներից երկուսը աղեղնավորվում են ճակատի վրա։ Նրա քիչ ձախ թեքված գլուխը, մեղմ ժպիտը և գլխի հետ գտնված ձախ ձեռքը, որով բռնել է ծալքերով բարակ զգեստը, ապացուցում են, որ արձանը Կնիդոսյան Ափրողիտեի ընդօրինակությունն է (Ք.ա. III դար)։ Անահիտի պատկերագրության ուսումնասիրության համար ուշագրավ են Արտաշատից, Արմավիրից և Վաղարշապատից հայտնաբերված մոր ու մանկան կավե արձանիկները (I-II դդ.)։ Արձանիկում կինը պատկերված է դիմացից։ Ստորին մասը զարդարված է հագուստի շքեղ ծալքերով։ Ձախ կողմից, դեմքով կնոջ կրծքին հպված, կանգնած է մերկ երեխան։ Պատկերն ամփոփված է երկսյուն կամարի մեջ (խորան)։ Արձանիկի թեման մանկանը կերակրելու տեսարանն է, որն ինքնին պտղաբերության խորհրդանիշ է։

Արտաշատում, դամբարաններից մեկում հայտնաբերված կանացի ոսկրե արձանիկը նույնպես պատկերում է Անահիտ աստվածուհուն (III դ.)։ Այստեղ Անահիտը պատկերված է ճակատային, ուղիղ դիրքով կանգնած (բարձրությունը՝ 10,6 սմ)։ Որոշակիորեն մշակված են դիմագծերը՝ խոշոր ուռուցիկ աչքերը, նկատելիորեն մեծ քիթը և փոքր բերանը։ Ամենայն հավանականությամբ, արձանիկը ներկայացնում է Անահիտ աստվածուհուն՝ իր պատկերազարդությամբ, ոճով ու պատկերման եղանակով արտահայտելով հայկական արվեստի աղերսները պարթևական, հատկապես՝ միջագետքյան արվեստին։ ■

■ Անահիտի պղնձաձուլ արձանի գլուխը (Սատաղ, Ք.ա. III-II դդ., Բրիտանական թանգարան)

■ Անահիտի ոսկրե արձանիկ Արտաշատից, Ք.ա. II դ. վերջ – I դ. սկիզբ